INHOUDSOPGAVE

	PAGINA
1 Ligging, grenzen en omvang	2
2 Landschappelijke structuur	3
3 Infrastructuur	7
4 De stad Rijssen	9
5 Bevolking	11
6 Middelen van bestaan	12
7 Sociale en culturele voorzieningen	18
8 Ontwikkeling 1850 - 1940	21
Bronnen	26
Bijlagen	28

HET OVERSTICHT
Zwolle, mei 1990.

1 Ligging, grenzen en omvang

Rijssen is een verstedelijkte plattelandsgemeente in het westen van Twente. Het bestuurlijke en administratieve centrum wordt gevormd door de stad Rijssen. In het noorden en oosten grenst Rijssen aan de gemeente Wierden, in het zuiden aan de gemeente Markelo, in het westen aan de gemeente Holten en in het noordwesten aan de gemeente Hellendoorn. Op **kaart 1** is de ligging van de gemeente Rijssen in Twente aangegeven.

De gemeente Rijssen is ontstaan op 29 november 1811 uit het voormalig stadgericht Rijssen (de stad en de naaste omgeving) en het gedeelte van de zogenaamde Rijssense kwartieren van het voormalige richterambt Kedingen: waarin de buurschappen Elzen, Elzenerbroek, Enter en Enterbroek liggen. Op 1 juli 1818 werd de gemeente weer ingekrompen tot het voormalige stadgericht Rijssen.

Het grondgebied van de gemeente Rijssen besloeg op 1 januari 1988 een oppervlakte van 26,08 km^2, waarvan 0,07 km^2 uit binnenwater breder dan zes meter bestond. Het aantal inwoners bedroeg op die datum 23.701 en het aantal woningen 7.163. Dit komt neer op een bevolkingsdichtheid van 911 inwoners en een woningdichtheid van 275 eenheden per km^2 land. Ter vergelijking: het bevolkingsdichtheidscijfer voor Twente als geheel bedroeg op 1 januari 1988 400, het woningdichtheidscijfer 149.

2 Landschappelijke structuur

2.1. Geologie

Het landschap van de gemeente Rijssen is in belangrijke mate bepaald door processen uit de laatste twee geologische tijdperken en de mede daarop gebaseerde vormen van bodemgebruik door de eeuwen heen. Tijdens de op één na laatste ijstijd in het Pleistoceen baande vanuit Scandinavië oprukkend landijs zich een weg door het dal van de toenmalige Regge. Het aanwezige materiaal, dat in vroegere tijden door deze rivier en de zee was afgezet, werd opgestuwd tot langgerekte heuvelruggen, ofwel stuwwallen. De Rijsserberg en de Ligtenberg vormen beide onderdelen van de Sallandse Heuvelrug, die bij Ommen begint, doorloopt tot Markelo en als zodanig de westelijke wand van het Reggedal vormt. De gletsjertong in het dal voerde een mengsel van keien, grind, zand en leem mee, dat na het smelten van het ijs plaatselijk als een dikke, taaie, nauwelijks water doorlatende laag achterbleef.

Toen de zon na de ijstijd nog niet in staat was de gehele bodem te ontdooien, vond er langs de hellingen transport van modder en grof materiaal plaats. Zo ontstond aan de voet van de stuwwal, in het Reggedal een pakket post-glaciale dalopvullingen bestaande uit een mengeling van diverse materiaallagen. Het grove materiaal (grind en keien) werd het eerst afgezet, terwijl het fijnere materiaal (zand en klei) over grotere afstand werd getransporteerd.

Tijdens de laatste ijstijd van het Pleistoceen bereikte het opnieuw

vanuit het noorden voortschuivende landijs Nederland niet. Wel heersten hier toen arctische omstandigheden, waardoor de wind als gevolg van het ontbreken van een vegetatiedek vrij spel had en vat kreeg op de losse bodemdeeltjes. Met uitzondering van de hoogste delen van de stuwwal werden alle oudere afzettingen en formaties bedolven onder een dikke laag dekzand. Het aanwezige reliëf onderging daardoor een sterke nivellering.

Het Pleistoceen werd opgevolgd door het Holoceen, waarin het klimaat geleidelijk milder werd. De zeespiegel begon te stijgen en de vegetatie kreeg weer de kans zich te ontwikkelen. Langzaam maar zeker ontstond in het afvoerloze bekken tussen de Rijsserberg en de net buiten de gemeente gelegen Holterberg in een zuurstofarm milieu een plaatselijk ongeveer twee meter dikke organische bodem. Hier ontstonden de uitgestrekte Rijssense veengebieden als De Overtoom, de Veeneslagen, het Middelveen en de Leiding. De Regge zette in het Holoceen in het noorden en oosten van het gemeentelijke grondgebied grote hoeveelheden rivier- en beekklei af. Deze en andere genoemde geologische formaties met de daarop ontstane bodemsoorten zijn ingetekend op **kaart 2**.

2.2. Bodemgesteldheid en landschap

De eerste bewoners in het onderhavige gebied vestigden zich op de noordelijke helling van de Rijsserberg. Hier konden zij beschikken over stevige grond voor huizenbouw en voor de aanleg van akkers, terwijl op de lager gelegen vochtige beekdalgronden langs de Regge natuurlijke groengronden voorkwamen en wei- en hooilanden aangelegd konden worden. De niet voor akkerbouw en rundveehouderij bruikbare schrale zandgronden, waarop na het kappen van de eertijds aanwezige bossen de heidevelden ontstonden, dienden als graasgebied voor de schapen en voor het steken van plaggen ten behoeve van de mestbereiding. De uitgestrekte veengebieden waren de wingebieden van brandstof.

Vanwege de beperkte oppervlakten die voor akkerbouw in aanmerking kwamen, werden de akkers gezamenlijk aangelegd en ontstond er één groot bouwlandcomplex. Eeuwenlange bemesting van deze van nature vrij onvruchtbare es met een mengsel van bosstrooisel, heideplaggen en de uitwerpselen van het vee (potstalmest) vormde een vruchtbaar cultuurdek van meer dan 30 cm, de zogenaamde enkeerdgronden. De vruchtbaarheid van de natuurlijke wei- en hooilanden bleef op peil door de regelmatig terugkerende overstromingen van de Regge, die voor de aanvoer van vruchtbaar slib zorgden.

De genoemde drie soorten gebruiksgronden (bouwlanden, weilanden en woeste gronden) vormden de samenstellende delen van het zogenaamde Middeleeuwse ontginningslandschap of esdorpenlandschap. Dit landschapstype was in de gemeente Rijssen in 1850 nog in de meest zuivere vorm aanwezig. Akkerbouw beperkte zich, op enkele percelen aan de voet van de Holterberg, de Borkeld en de Ligtenberg na, hoofdzakelijk tot "Den Esch" op de noordflank van de Rijsserberg. Ten

oosten van de es lagen de onverkavelde vochtige groengronden van "Het Opbroek", terwijl ten westen ervan de verkavelde groengronden (maten of meden) voorkwamen. Voorbeelden van verkavelde groengronden waren de Veeneslagen, de Ploegslagen en de Hagslagen. In laatstgenoemde in cultuur gebrachte veengebied lagen ook enkele kleine akkers. Het hoogste gedeelte van de Rijsserberg was in 1850 nog vrijwel geheel bedekt met heide en werd het Rijssensche Veld genoemd. Een ander uitgestrekt heidegebied was het Ligtenbergerveld.

Sinds 1850 hebben zich in het beschreven landschap grote veranderingen voorgedaan. Bijna alle woeste gronden verdwenen ten gunste van een uitbreiding van het areaal grasland. De heidevelden op de Rijsserberg werden grotendeels bebost. Het Opbroek, het Ligtenbergerveld en het Middelveen werden al voor de Tweede Wereldoorlog herschapen in een jong ontginningslandschap met een fijnmazig, vrij regelmatig verkavelingspatroon. Na de oorlog kwam er door het uitvoeren van enkele ruilverkavelingen een moderne, rationele verkaveling voor in de plaats. Was in 1940 een groot deel van de Rijssense es nog intact, daarna maakte het bouwland plaats voor woningen. De overige bouwlanden in de gemeente werden nagenoeg allemaal in weiland omgezet.

2.3. Bodembeheer en ontginningen

Toen vanaf ongeveer de negende eeuw de bevolking vrij snel begon toe te nemen en de voor het agrarische bedrijf noodzakelijke woeste gronden dreigden te verdwijnen, ontstonden overal in Twente marke-organisaties, die het gebruik van de woeste gronden dienden te reguleren. Ruimtelijk gezien was de marke een aaneengesloten oppervlakte woeste grond, die door de eigenaars of pachters van de (vol)gewaarde erven gemeenschappelijk beheerd werd. De gronden van de marke Rijssen waren aanvankelijk ook in het bezit van de eigenaren van de volgewaarde boeren, maar nadat Rijssen in 1243 stadsrechten kreeg, werden de markeaangelegenheden meer en meer door de stad geregeld. Als ingezetenen van de stad kregen ook de burgers gebruiksrechten in de woeste gronden. Op den duur viel de gehele marke samen met het stadsgebied van Rijssen.

Omdat door het toenemen van de bevolking in de stad het aantal gebruikers van de markegronden steeds groter werd, schijnt omstreeks 1600 een verdeling tussen gewaarden en ongewaarden tot stand te zijn gekomen. De ongewaarde burgers werd "De Mors" toebedeeld. Vervolgens verkocht de stad alle woeste gronden, onder andere het Rijssensche Veen in 1844.

Een gedeelte van de gronden in de marke Rijssen was in handen van de bewoners van een drietal havezaten. Binnen de wallen lagen het kasteel Bevervoorde en de Havezate Brandlicht, iets ten oosten van de stad "De Oosterhof". Van de het kasteel Bevervoorde, dat één van de pleisterplaatsen van de bisschop van Utrecht was, en de havezate Brandlicht is niets meer over. De Oosterhof bestaat nog wel. Deze havezate was

oorspronkelijk de belangrijkste hoeve in de marke Rijssen, waar de boeren hun pachten en belastingen in natura moesten voldoen. Later werd de boerderij versterkt en kreeg het de rechten van een havezate.

Van het huidige "kasteel", dat vele malen van eigenaar verwisselde, is geen exact bouwjaar te geven. Dat het huis al in 1334 bestond, blijkt uit een verkoopacte uit dat jaar. Het linker bouwhuis dateert in ieder geval uit 1625 en is vernieuwd in 1737. In 1900 was het bijbehorende landgoed nog ongeveer 120 ha groot en behoorde er een zevental boerderijen bij. Nadien werden de meeste gronden en boerderijen verkocht en verbrokkelde het landgoed. De laatste bewoonster van de voormalige havezate verkocht het kasteel en het resterende omliggende land (29 ha) in 1959 aan de gemeente Rijssen, die de gebouwen liet restaureren en er een kraamcentrum in vestigde. Sinds 1989 dient het grootste gedeelte van de voormalige havezate als onderkomen voor het Rijssens Museum. **Kaart 3** toont de omvang van het landgoed "De Oosterhof" in 1965, alsmede de grenzen van de voormalige marke Rijssen.

Met de grootschalige ontginning van de woeste gronden kon pas een begin gemaakt worden aan het einde van de negentiende eeuw, toen kunstmest geïntroduceerd werd en er belangrijke verbeteringen op het gebied van de afwatering tot stand kwamen. Voordien stond een nijpend tekort aan betaalbare (organische) mest het vruchtbaar maken van de schrale heidegronden in de weg. De ontginning van de veengronden werd voornamelijk verhinderd door een teveel aan water, dat geen uitweg naar de Regge kon vinden. Vanaf de eeuwwisseling maakten de woeste gronden in ras tempo plaats voor cultuurgrond. Zo nam tussen 1891 en 1940 het oppervlak woeste grond in de gemeente Rijssen af van 49% van het totale grondgebied tot ongeveer 6%.

2.4. Waterbeheersing

De belangrijkste verbeteringen van de waterhuishouding in de gemeente Rijssen kwamen tot stand in het kader van de regulatie van de Regge, waartoe voor het hele stroomgebied van die rivier in 1883 een speciaal waterschap werd opgericht.

In de eerste verbeteringsronde werd de rivier gekanaliseerd, mede ten behoeve van de scheepvaart. De afvoercapaciteit van de toeleveringsbeken werd in de tweede verbeteringsronde (na 1925) vergroot, voornamelijk door kanalisatie, de bouw van stuwen en sluizen en verbetering van de aansluiting op de Regge. Voor de ontwatering van de veengebieden in de gemeente Rijssen werd een stelsel van afwateringskanalen aangelegd.

Tegenwoordig behoort het hele grondgebied van Rijssen tot het waterschap "Regge en Dinkel", dat in 1957 tot stand kwam door samenvoeging van "De Regge" en "De Benedendinkel".

3 Infrastructuur

3.1. Waterwegen

In de economische ontwikkeling van Rijssen hebben waterwegen nauwelijks een rol gespeeld. De Regge was wel bevaarbaar, maar het vervoer van mensen en goederen kon slechts met grote moeite geschieden. In natte winters werd het navigeren ernstig bemoeilijkt door een teveel aan water, terwijl in een droge zomer de scheepjes herhaaldelijk aan de grond liepen. In dat geval wierpen de schippers een dam in de rivier op. Was het waterpeil voldoende gestegen, dan werden de "stuwen" doorgestoken en dreven de schepen met de kunstmatig opgewekte vloed mee, totdat ze opnieuw vastliepen. De vaart op de Regge werd in hoofdzaak uitgevoerd door schippers uit Enter met hun "zompen". Deze schuiten waren speciaal ontwikkeld voor de vaart in ondiep water: ze hadden een platte bodem en een rechte voor- en achtersteven. Iets ten zuiden van de weg naar Wierden lag aan de Regge bij de pelmolen een kleine haven, waar de Enterse zompen afmeerden voor het lossen van oliehoudend koolzaad afkomstig uit Groningen. Rond 1840 werd een kanaaltje gegraven naar "De Beek", één van de fabrieken van de textielonderneming Ter Horst.

Nam na de aanleg van de Overijsselsche Kanalen rond het midden van de negentiende de scheepvaart op de Regge al sterk in betekenis af; de komst van de spoorwegen betekende de genadeklap. De kanalisatie van de Regge tussen 1894 en 1911 had uit oogpunt van het stimuleren van de scheepvaart dan ook geen enkel effect. In 1924 werd de Regge officicel voor de scheepvaart

gesloten. De ophaalbrug over de Regge bij Rijssen verloor zijn functie en werd in 1934 vervangen door een vaste oeververbinding.

3.2. Landwegen
De belangrijkste weg voor Rijssen was van oudsher die van Deventer via Holten en Almelo naar Duitsland. Voor het oversteken van de Regge bij Rijssen werd gebruik gemaakt van een veer, dat een belangrijke bron van inkomsten vormde voor de bisschop. In 1492 werd het veer vervangen door een beweegbare brug. Voor het doorkruisen van de veengebieden maakte men gebruik van houten veenbruggen.

Pas in loop van de negentiende eeuw werd door verharding van bestaande wegen de bereikbaarheid van Rijssen sterk verbeterd. De genoemde weg van Deventer naar Ootmarsum (het gedeelte tot Almelo) en de weg van Rijssen naar Enter werden bestraat; de weg naar Nijverdal kreeg een macadamdek, genoemd naar de Schotse ingenieur J.L. MacAdam. Hierbij kwam op een onderlaag van leem, keien of breuksteen een wegverharding bestaande uit twee lagen steenslag. Pas in 1933 werd de verharding van de weg Rijssen-Goor voltooid. De meeste overige bestaande en de na 1850 in de nieuwe ontginningsgebieden aangelegde zandwegen kregen pas na de Tweede Wereldoorlog een verhard wegdek. Een sterke verdichting van het wegenpatroon trad in de naoorlogse periode op in en rond de bebouwde kom van de stad Rijssen.

Aan de straatweg van Deventer naar Almelo werd in 1850 binnen de gemeente Rijssen op twee plaatsen tol geheven, te weten bij de brug over de Regge (de Veerbrug) aan de noordoostelijke grens van de gemeente en aan de voet van de Holterberg aan de westelijke grens. Beide tollen zijn rond de eeuwwisseling opgeheven.

3.3. Spoorwegen
In de industriële ontwikkeling van de gemeente Rijssen sinds 1850 hebben vooral de in 1888 in gebruik genomen spoorlijn Deventer-Rijssen-Wierden-Almelo van de Koninklijke Nederlandsche Locaalspoorweg-Maatschappij en in mindere mate de in 1910 geopende spoorlijn Neede-Diepenheim-Goor-Enter-Rijssen-Nijverdal-Hellendoorn van de Locaalspoorweg-Maatschappij Neede-Hellendoorn een rol gespeeld. Laatstgenoemde verbinding werd speciaal aangelegd om een kortere verbinding te krijgen voor de aanvoer van steenkolen uit het Ruhrgebied naar de fabrieken in de betreffende plaatsen. Voor het personenvervoer speelde de lijn een ondergeschikte rol. Al in 1935 werd de lijn weer opgeheven, omdat het opkomende wegvervoer de lokaalspoorweg onrendabel had gemaakt. De komst van de spoorwegen betekende voor de Rijssense fabrieken een belangrijke verbetering van de aanvoer van brand-, grond- en hulpstoffen en de afvoer van eindprodukten. Het oorspronkelijke stationsgebouw van Rijssen doet nog steeds als zodanig dienst. Enkele steenfabrieken in de gemeente Rijssen maakten voor het vervoer van de klei naar de ovens gebruik van een eigen net van smalspoor- en tramlijntjes.

4 De stad Rijssen

Wanneer Rijssen precies is ontstaan is niet bekend. Waarschijnlijk is dat in de achtste eeuw op het "Schild", een oude Saksische, waarschijnlijk kunstmatige verdedigingsheuvel nabij een doorwaadbare plaats, de eerste christelijke kerk werd gebouwd. Vanwege de strategische ligging bij de kruising van een belangrijke waterweg en een landweg en uit hoofde van zijn functie als bisschoppelijke pleisterplaats kreeg Rijssen in 1243 stadsrechten en mochten er verdedingswerken aangelegd worden. Het markebestuur maakte plaats voor een magistratuur. De stad werd de vestigingsplaats van een groot aantal boerenerven en enkele ambachtelijke bedrijfjes en herbergen.

Hoewel de wallen vermoedelijk al voor de Tachtigjarige Oorlog geslecht en de grachten gedempt werden, bleef de bebouwing tot omstreeks 1850 hoofdzakelijk beperkt tot de oude binnenstad. Alleen aan de uitvalswegen naar Wierden en Holten was enige lintbebouwing aanwezig. Binnen de voormalige stadswallen bevonden zich nog grote open ruimten.

Met het opkomen van de industrie begon voor de stad Rijssen een periode van grote bloei, gepaard met een sterke uitbreiding van de bebouwing. Die uitbreiding met voornamelijk arbeiderswoningen kon tot omstreeks 1900 grotendeels opgevangen worden binnen de voormalige verdedigingswerken, daarna werd in eerste instantie voornamelijk langs de uitvalswegen naar Wierden, Enter, Markelo, Holten en Nijverdal gebouwd. In veel gevallen kregen de arbeiders

rond hun woningen een klein stuk esgrond voor de aanleg van tuinen. Tot de belangrijkste initiatiefnemers op het gebied van de woningbouw voor arbeiders behoorde de firma Ter Horst.

Op beperkte schaal werd voor de Tweede Wereldoorlog begonnen met het volbouwen van de open ruimten tussen de uitvalswegen. Dit geschiedde uitsluitend ten oosten, zuiden en westen van de oude binnenstad, dus op Den Esch. Ten noorden van de binnenstad breidde de textielonderneming van Ter Horst het fabriekscomplex uit, terwijl op de gronden aangekocht van de Oosterhof door dezelfde firma een volkspark werd aangelegd. De officiële opening van dit park met parkgebouw vond plaats op 20 december 1920. Ten zuiden van de bebouwde kom van Rijssen, op de Rijsserberg liet in de jaren twintig de toenmalige burgemeester een aantal vrij grote vakantiewoningen bouwen. Het betreffende, beboste gebiedje kreeg de naam "Hollandsch Schwarzwald". De woningen aan de Burgemeester Knottenbeltlaan worden tegenwoordig permanent bewoond.

De belangrijkst uitbreidingen van de bebouwing dateren van na de Tweede Wereldoorlog. Nieuwe woongebieden verschenen ten zuiden van de spoorlijn van Deventer naar Almelo; een nieuw industrieterrein ten noorden daarvan.

4.2. Verspreide bebouwing

Hoewel tot ± 1850 de bebouwing in de gemeente Rijssen voornamelijk beperkt bleef tot de stad, was er ook toen al enige verspreide bebouwing in het buitengebied te vinden. Het betrof voornamelijk woningen van veenontginners en de bedrijfsgebouwen van boeren, die zich aan de voet van de Holterberg, op de Ligtenberg en op de hoger gelegen dekzandopduikingen in de woeste gronden hadden gevestigd. Na 1850 nam de verspreide bebouwing als gevolg van de ontginning en het in cultuur brengen van de woeste veen- en heidegebieden fors toe. Zo bedroeg het aantal verspreide huizen in 1947 al ruim 190. Op 1 januari 1988 telde Rijssen 267 woningen in het buitengebied.

5 Bevolking

5.1. Loop van de bevolking
Tabel 1 geeft een overzicht van de bevolkingsontwikkeling in de gemeente Rijssen tussen 1850-1940. Daaruit blijkt een vrij constante groei. De toename van de bevolking was voornamelijk een gevolg van de uitbreiding van de industriële werkgelegenheid, waardoor Rijssen veel arbeiders uit andere gemeenten aantrok. Daarnaast traden er onder andere door de aanleg van een drinkwaterleidingnet (1935) belangrijke verbeteringen op het gebied van de hygiëne en de medische verzorging op, terwijl het geboortecijfer relatief hoog bleef.

5.2. Ruimtelijke spreiding
De **tabellen 2** en **3** vormen een illustratie van de absolute en relatieve toename van de verspreide bebouwing vanaf ongeveer 1850 tot 1947. Was aan het begin van die periode afgerond nog 100% van de totale gemeentelijke bevolking woonachtig in de stad Rijssen, op 31 mei 1947 bedroeg dat aandeel nog ongeveer 91 %. Daarna groeide het aantal inwoners in de bebouwde kom weer relatief sterker dan dat in het buitengebied, waardoor het aandeel van de stedelijke bevolking steeg tot 96% op 1 januari 1988. De cijfers voor 1988 staan in **tabel 4**.

6 Middelen van bestaan

6.1. Landbouw en verveenderij
Dat de stad Rijssen in het midden van de negentiende eeuw hoofdzakelijk nog een agrarische functie had, blijkt uit het grote aantal mensen, dat toen nog een hoofdbestaan in de landbouw vond: 70% van de stedelijke beroepsbevolking. Belangrijke bronnen van neveninkomsten waren de verveenderij waarin in 1850, toen nog ongeveer 22% van het gemeentelijke grondgebied uit veen bestond, ruim 600 mensen werkten, en de textielnijverheid. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden veel textielarbeiders in het veen tewerkgesteld omdat de fabrieken door gebrek aan grondstoffen vrijwel stillagen. Als gevolg van de opkomst van de industrie nam het aantal agrariërs na 1850 relatief gezien sterk af, namelijk tot 26,7% van de totale beroepsbevolking in 1899 en tot 11% in 1930. In 1971 vond van de mannelijke beroepsbevolking nog slechts 2,7% een bestaan in de landbouw en van de vrouwelijke beroepsbevolking 2,9%.

Tot omstreeks het midden van de negentiende eeuw stond de veeteelt in dienst van de akkerbouw. Het belangrijkste handelsprodukt was rogge, waarmee het grootste deel van de es werd ingezaaid. De lager gelegen zuurdere gronden dienden voor de verbouw van andere graangewassen als gerst en haver en van aardappelen, terwijl op omgeploegd klaverland vlas voor de thuisspinnerij en -weverij werd verbouwd. De uitgestrekte veengebieden van Rijssen leenden zich bij uitstek voor de verbouw van boekweit. Daarbij werd de bovenste laag van het veen in kluiten gehakt en in brand

gestoken. De vrijkomende as deed dienst als meststof. Omdat de teelt van veenboekweit de bodem snel uitputte, konden de gebrande akkers over het algemeen niet langer dan acht jaar achtereen gebruikt worden. Op de overgang van de zandgronden naar het Middelveen bevond zich in 1850 een tiental in de schapenhouderij gespecialiseerde gemengde bedrijfjes.

Vruchtwisseling werd niet toegepast, in plaats daarvan werd de bodem ieder jaar "vernieuwd" door het opbrengen van een laagje potstalmest. De beschikbare hoeveelheid mest en daardoor de grootte van het areaal bouwland waarop de rogge verbouwd kon worden, hing in de eerste plaats af van de grootte van de veestapel, die weer afhankelijk was van de omvang en de kwaliteit van de natuurlijke wei- en hooilanden en de woeste gronden. De laaggelegen wei- en hooilanden dienden voor het weiden van de runderen, de hoger gelegen heidevelden als graasgebied voor de schapen. Voor zover er niet over voldoende gras en hooi beschikt kon worden, vond bijvoedering met stoppelknollen en spurrie (beide tussenvruchten) plaats.

In de landbouw deden zich vanaf 1850 belangrijke veranderingen voor, waarvan de accentverschuiving van akkerbouw naar veeteelt er een is. De toename van het belang van de veeteelt (in het bijzonder de rundveehouderij ten behoeve van de zuivelbereiding) kreeg rond de jaren tachtig van de negentiende eeuw extra impulsen. Door het opleggen van hoge tarieven op gemest vee door Pruisen en het uitbreken van de landbouwcrisis werd de verbouw van graangewassen en het mesten van vee steeds minder rendabel. Het houden van melkvee, varkens en pluimvee daarentegen werd steeds winstgevender omdat de prijzen van zuivel- en pluimveeprodukten tijdens de landbouwcrisis redelijk stabiel waren gebleven. Om de kwaliteit van de boter te verhogen werden boterfabrieken opgericht, vaak op coöperatieve grondslag. In 1906 begon Eerdmans een zuivelfabriek aan de Enterstraat, op de plaats waar daarvoor ook al een dergelijk fabriekje stond. Deze was echter failliet gegaan. In 1929 bouwde Eerdmans een nieuwe fabriek aan de Enterstraat op de huidige lokatie. Sinds 1986 werkt de fabriek onder de naam Omefa/Leo de Winter. Sinds 1968 maakt de fabriek onderdeel uit van het Coberco-concern. Een coöperatieve aan- en verkoopvereniging, "Notter-Zuna en Rijssen", werd in 1920 opgericht, na overname "de molen van Paul Müller" aan de Grintweg (gemeente Wierden). Later werd in Rijssen aan de Stationsdwarsweg een filiaal van deze coöperatie, de "Boerenbond", opgericht, waarvan de gebouwen nog aanwezig zijn.

Enerzijds waren de zuivelfabrieken en de landbouwcoöperaties een reactie op de zwakke concurrentiepositie van de Nederlandse boter op de internationale markten en op het toenemende belang van de rundveehouderij, anderzijds betekende de komst van de fabrieksmatige zuivelbereiding een enorme stimulans voor de

uitbreiding van de veehouderij. Om de kwaliteit van de zuivelprodukten te verhogen werd de zuivelbereiding opgezet naar het destijds vermaarde Deense model. Aan de gebruikelijke knoeierijen met melk (niet zelden lengden de boeren de melk met water aan) kwam door de komst van de melkfabrieken een einde.

Het toenemende belang van de veeteelt uitte zich in het landschap door een sterke toename van het areaal grasland. Bestond omstreeks 1885 van het totale oppervlak cultuurgrond (bouw-, wei- en hooiland) ruim 54%, ofwel 593 ha, uit (natuurlijke) wei- en hooilanden, in 1987 was van de totale oppervlakte cultuurgrond van 969 ha ruim 74% in gebruik als permanent grasland. In 1931 was ongeveer tweederde van de cultuurgrond grasland. Tot 1940 nam het areaal grasland in absolute zin toe, voornamelijk als gevolg van de ontginning van woeste gronden. Na de Tweede Wereldoorlog betrof het voornamelijk een relatieve toename als gevolg van het afnemen van het areaal bouwland ten gunste van de uitbreidingen van de bebouwde kom. Door het verdwijnen van de heidevelden werd het belang van de schapenhouderij navenant kleiner.

6.2. Ambacht en industrie

Eén van de oudste bestaansmiddelen van de Rijssense bevolking was het bakken van stenen. De "tichelwerken" lagen her en der verspreid tussen de boerderijen en verschilden daarvan nauwelijks in grootte. Vaak was de eigenaar tevens boer en bezat hij een stukje weiland en één of twee koeien. De grondstof voor de steenbakkers werd onder andere aangetroffen op de zuidoostelijke helling van Den Esch, op de Brekeld, waar de klei dicht aan de oppervlakte lag. In het seizoen verschaften de verschillende steenbakkerijtjes (in 1851 bedroeg het aantal veldoventjes ruim 45) aan zo'n 500 personen werk. De toch al lage opbrengsten kwamen onder druk te staan toen de Rijssense steenfabrieken concurrentie kregen van de steenfabrieken aan de grote rivieren. Aan de toenemende concurrentie kon op den duur nauwelijks het hoofd geboden worden. En omdat de kleivoorraden in de gemeente Rijssen langzaam maar zeker uitgeput raakten, gaven veel steenbakkers het bedrijf op. Slechts enkele steenfabriekjes wisten door het overschakelen op modernere produktiemethoden (kleibaggermachines en tunnelovens) hun bestaan tot na de Tweede Wereldoorlog te rekken. In de gemeente Rijssen zijn geen functionerende steenfabrieken meer aanwezig.

Hoewel later opgekomen dan de steenfabricage werd de textielindustrie de belangrijkste pijler van de Rijssense economie. Al in het begin van de zeventiende eeuw had de stad een eigen weversgilde. De grote bloei van de textielindustrie dateert echter uit de periode 1675-1725, toen als gevolg van een teruggang in de landbouw en een toename van de plattelandsbevolking veel agrariërs een uitweg zochten in het vervaardigen van voornamelijk linnen stoffen. Het daarvoor benodigde vlas werd door de boeren en de gildewevers zelf verbouwd en verwerkt. De geweven stoffen

werden verkocht aan de fabriqueurs of linnenreders (=linnenhandelaars), die om de kwaliteit en de gelijkvormigheid van de produkten te waarborgen ook de grondstoffen aan de thuiswevers verstrekten en aan hen de weefgetouwen verhuurden. Oorspronkelijk weefden de thuiswevers het grove linnen, maar later werden, door het gebruik van betere garens, ook fijnere weefsels gemaakt.

In de Franse Tijd ging door de oorlog met Engeland en de invoering van het continentale stelsel de linnenexport verloren en namen de voormalige linnenentrepreneurs ook de vervaardiging van en de handel in halfkatoenen stoffen in toenemende mate ter hand. In Rijssen werd de vervaardiging van linnen stoffen meer en meer op de achtergrond gedrongen. Daarnaast speelde ook de afscheiding van België in 1830 een rol. Door het wegvallen van Vlaanderen als leverancier van katoenen stoffen bestemd voor Nederlands Indië, ging de Nederlandsche Handel Maatschappij (N.H.M.) op zoek naar nieuwe produktiegebieden. De keuze viel daarbij op Twente, waar de textielnijverheid geen onbekend verschijnsel was. Om de wevers met de nieuwste uit Engeland afkomstige weeftechniek van de mechanische snelspoel (in de plaats gekomen voor de met de hand doorgeworpen "smietspoel") vertrouwd te maken, werd in Rijssen een speciale weefschool opgericht. De introduktie van de nieuwe weeftechniek en het gebruik van eveneens uit Engeland afkomstige fijnere garens had een concentratie van de textielnijverheid in speciale weefhuizen tot gevolg, hoewel in Rijssen de huisnijverheid nog tot in de twintigste eeuw bleef bestaan.

De eerste textielfabriek, een weverijtje met 20 getouwen, werd in 1835 gebouwd door steenbakker G.H. ter Horst, de grondlegger van de onderneming Ter Horst & Co. N.V.. Een jaar eerder waren de Ter Horsten begonnen met het verweven van de garens van de firma Van Heek uit Enschede tot calicots voor de Nederlandsche Handel Maatschappij. G.H. ter Horst financierde de weverij met een deel van de winst die hij had verkregen uit de aanleg van het gedeelte van de straatweg van Zwolle naar Almelo tussen Raalte en de Keystraat te Almelo. De daarvoor benodigde klinkers waren in zijn eigen drie met turf gestookte veldovens gebakken. Bij eventuele tekorten liet Ter Horst straatstenen aanvoeren van de steenbakkerijen aan de IJssel. Voor het vervoer van de stenen had de steenfabriek, waar in 1836 een tiental mensen werkte, de beschikking over een eigen "zomp" met een laadvermogen van zes ton.

Nadat G.H. ter Horst zich in 1836 uit de zaken terugtrok, werd de weverij voortgezet door zijn twee zoons Derk en Jan Harmen. Omdat het vanaf omstreeks 1842 slecht ging in de calicotindustrie onderhandelden deze Rijssense textielfabrikanten in 1850 met de Nederlandsche Handel Maatschappij over de mogelijkheden ingeschakeld te worden bij de leveranties van jute koffiezakken. Nog in hetzelfde jaar kreeg de firma D. en J.H. ter Horst de eerste

proeforder.

Aanvankelijk werd het jutegaren voor koffiezakken geïmporteerd uit Engeland, maar in 1863 besloot de firma D. & J.H. ter Horst samen met de Enschedese firma Van Heek & Co. in Rijssen een eigen jutespinnerij te bouwen. In 1864 werd met de bouw van de stoomjutespinnerij begonnen. De stenen bakte de firma natuurlijk zelf. Firma Stork & Meyling uit Borne leverde het ijzerwerk, kolommen en goten, de firma Bracewell uit Engeland de stoommachine, de eveneens Engelse firma Fairbairn de spinmachines en de firma Von Nering Bögel uit Deventer de gasfabriek voor de verlichting. De spinnerij kon pas in bedrijf gesteld worden in 1865, na de komst van vier Schotse spinsters, die de Rijssense werknemers met de techniek vertrouwd moesten maken. Het weven van calicot werd voor alle zekerheid vooralsnog aangehouden.

De fabriek onderging al in 1871 een belangrijke uitbreiding: het aantal stoomgetouwen werd op twintig gebracht en er kwam een grotere stoommachine. Enkele jaren later trad Derk ter Horst uit de firma en bouwde een eigen fabriek in Rijssen. Jan Harm zette het spinnerij- en calicotbedrijf met zijn beide zoons voort onder de naam Firma Ter Horst & Co.. De onderneming van D. ter Horst ging in 1880 failliet en werd toen overgenomen door Van Heek & Co. ten behoeve van Ter Horst & Co.

Plannen omstreeks die tijd voor het bouwen van een nieuwe textielfabriek in Genua werden door een toezegging dat een spoorlijn van Deventer over Rijssen naar Almelo zou worden aangelegd niet uitgevoerd. Er kwam wel een ander plan tot uitvoering, namelijk de oprichting van de "Westfälische Jute-Spinnerei & Weberei" in Ahaus. Door de aanleg van de spoorlijn van Deventer naar Almelo en later de spoorlijn van Neede naar Hellendoorn kregen de fabrieken van de firma Ter Horst & Co. belangrijke groeiimpulsen. Door de bouw van een nieuwe fabriek (de Bijvank) in 1924 tussen de bestaande fabrieken "De Beek" en "Boomkamp" ontstond aan de spoorlijn het Ter Horst-complex, dat tegenwoordig nog grotendeels aanwezig is; ongeveer de helft van de gebouwen is inmiddels afgebroken. Er wordt nog steeds jute geweven.

In 1937 werd de firma (op 1 december 1923 mocht het predikaat "koninklijk" aan de naam worden toegevoegd) omgezet in Ter Horst & Co. N.V. Koninklijke Stoomjutespinnerij en Weverij. Aan de overzijde van de spoorlijn op "De Morsch" verrees in 1950 de Kamgarenspinnerij "Riessen" N.V.: een dochteronderneming van Ter Horst & Co. N.V.. Hier ontwikkelde zich het genoemde industrieterrein "De Morsch", waarop zich een groot aantal bedrijven vestigde.

Hoewel de baksteen- en de textielindustrie in de periode 1850-1940 verreweg de belangrijkste werkgevers voor de Rijssense bevolking waren, kende de stad ook een groot aantal andere vormen van ambachtelijke nijverheid. Daartoe behoorden onder andere een aantal pannenbakkerijen en pottenbakkerijen, enkele

blauwververijen, een wattenfabriek, bakkerijen, smederijen, schildersbedrijfjes, kleermakerijen, een kuipenmakerij en wagenmakerijen. Belangrijk voor de vroegere industriële ontwikkeling van Rijssen waren de molens, waarvan alleen de pelmolen aan de Regge en de romp van de molen van Slaghekke aan de Molendijk bewaard zijn gebleven. De pelmolen is oorspronkelijk afkomstig uit de Beemster, waar hij dienst deed als poldermolen. In 1752 kocht Jan ter Horst deze molen en liet hem in Rijssen in de Waterhoek aan de Regge herbouwen tot olie- en pelmolen, die daar tot 1913 dienst deed. Eind jaren zestig is de molen geheel gerestaureerd.

Het belang van de nijverheid voor de werkgelegenheid in Rijssen moge blijken uit een aantal cijfers. Rond 1850 vond ongeveer 30% van de beroepsbevolking van Rijssen volledig een hoofdbestaan in de nijverheid, ambachten en dienstverlening. Daarnaast was met name de textielindustrie voor veel inwoners van Rijssen een belangrijke bron van neveninkomsten, evenals het bakken van stenen. De belangrijkste werkgever werd de firma Ter Horst, waar in 1883 bijna 1.000 mensen werkten en in 1913 1.300. In 1940 was 65% van de totale beroepsbevolking werkzaam in de industrie. Op 28 februari 1971 vond van de mannelijke beroepsbevolking van Rijssen 66,3% emplooi in de industrie (inclusief delfstoffenwinning). Van de vrouwelijke beroepsbevolking bedroeg dat aandeel toen 41%.

7 Sociale en culturele voorzieningen

7.1. Kerken en begraafplaatsen
Met ruim 2.200 lidmaten (75% van de gemeentelijke bevolking) was de Nederlands hervormde kerk in 1850 veruit de grootste geloofsgroep. Bijna 23% van de bevolking was toen rooms-katholiek en 2% joods. De genoemde kerkgenootschappen zagen daarna hun aandeel in de totale gemeentelijke bevolking sterk afnemen, voornamelijk ten gunste van gereformeerde gezindten. De geschiedenis van de gereformeerde kerken in Rijssen begon in 1836, toen een groep mensen uit de hervormde kerk trad en zich aansloot bij de enkele jaren daarvoor ontstane christelijk afgescheiden gemeente onder leiding van dominee H. de Cock. In **tabel 5** is een overzicht opgenomen van de Rijssense kerkgenootschappen sedert de Afscheiding. In 1947 was ruim 36% van de bevolking lid van één van de vele gereformeerde gezindten, ofwel 4.334 personen. Het aandeel Nederlands hervormden, rooms-katholieken en joden bedroeg toen respectievelijk 50,7%, 10,8% en 0,1%.

Als gevolg van de vele afscheidingen van de Nederlandse hervormde kerk en splitsingen binnen de gereformeerde gelederen nam na 1850 het aantal protestantse kerken fors toe, tot twaalf in 1983. De Nederlands hervormde gemeente had toen de beschikking over drie kerkgebouwen, terwijl de gereformeerde gezindten gezamenlijk over zeven gebouwen beschikten. Verder waren er nog de kerken van de na de Tweede Wereldoorlog in Rijssen geïnstitueerde Zuidmolukse protestantse gemeente en van de

Nederlandse Protestantenbond. De katholieken hadden een eigen kerk aan de Rozengaarde. De in de jaren tachtig van de vorige eeuw gebouwde synagoge van de joodse gemeenschap is na de Tweede Wereldoorlog omgebouwd tot winkelpand.

De oudste kerk is de hervormde Schildkerk, die sinds de oorspronkelijke bouw herhaalde malen is verbouwd en uitgebreid. Aanvankelijk was het een éénbeukig romaans gebouw, tegenwoordig is het een geheel in steen overwelfde driebeukige hallekerk. De tweede kerk van de Nederlandse hervormde gemeente (de Westerkerk) werd begin jaren dertig van de twintigste eeuw gebouwd aan de Haar. De Sion-kerk is van na 1940. Van de kerkgebouwen van de gereformeerde gezindten is de Noorderkerk van de gereformeerde gemeente aan de Molenstalweg verreweg de grootste. Deze kerk biedt plaats aan 2.400 personen. De rooms-katholieken in Rijssen namen in 1926 een nieuw gebouw in gebruik.

De gemeente Rijssen telde in 1989 vier begraafplaatsen, te weten twee algemene, één rooms-katholieke en één joodse. De algemene begraafplaats aan de Lenfertsweg (de muur om deze begraafplaats is gebouwd van stenen afkomstig van de in 1826 ingestorte toren van de Schildkerk) werd in 1829 gesticht, de algemene begraafplaats "Het Lenfert" aan de Schapendijk in 1956 en de rooms-katholieke in 1880. Een in 1850 bestaand joods begraafplaatsje is, nadat er in 70 jaar niemand meer was begraven, in 1949 geruimd. Hetzelfde lot onderging in 1964 een in 1888 aan de Arend Baanstraat gestichte algemene begraafplaats. Deze begraafplaats moest wijken voor de aanleg van een weg en een parkeerterrein.

7.2. Scholen

In 1850 telde Rijssen slechts één school voor gewoon lager onderwijs en een herhalingsschool, die respectievelijk door 489 en 218 leerlingen min of meer regelmatig bezocht werden. Met de instituering van de nieuwe kerkgenootschappen nam ook het aantal scholen toe, vooral na 1920, toen als gevolg van de volledige gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs de verschillende kerkgenootschappen eigen scholen konden gaan bouwen. Een speciale school voor fabrieksarbeiders werd in 1875 door de firma Ter Horst gebouwd. Het aantal scholen in Rijssen bedroeg in 1940 acht.

In 1989 telde de gemeente Rijssen in totaal 16 scholen voor basisonderwijs, waaronder één rooms-katholieke en twee openbare. Verder waren er twee scholen voor speciaal onderwijs (een christelijke voor praktische vorming en een christelijke voor speciaal onderwijs aan moeilijk lerende kinderen). Tot de instellingen voor voortgezet onderwijs behoorden een rooms-katholieke mavo, een lagere technische school, een christelijke school voor mavo, een christelijke school voor lhno, ihno en leao en een vormingscentrum. De meeste scholen waren gehuisvest in gebouwen van na de Tweede Wereldoorlog. Nog bestaande schoolgebouwen uit de

periode 1850-1940 zijn die van de Julianaschool aan de Zuiderstraat, de Banisschool aan de Welleweg, de voormalige rooms-katholieke jongensschool aan de Enterstraat (thans De Fakkel), de voormalige huishoudschool van Ter Horst aan de Wierdensestraat (thans school voor praktische vorming) en de voormalige mulo-school aan de J. ter Horststraat (thans muziekschool).

Typering:
Kernesdorp.

Functie:
Landbouwstadje met verzorgende functie.

Ruimtelijke ontwikkeling:
Gedurende de gehele 19de eeuw blijft de oorspronkelijke cirkelvormige structuur de opbouw van Rijssen bepalen. Deze cirkelvorm, waarvan het noordelijke deel overigens lange tijd onbebouwd blijft, heeft al voor 1850 een tweetal uitlopers: in westelijke richting de Haarstraat en in noordoostelijke richting de Wierdensestraat, die zich gedurende de verdere 19de eeuw verdichten en enigszins verlengen. Wanneer in 1888 de spoorlijn Deventer-Almelo ten noorden van de oude stadskern wordt aangelegd heeft dit vrij snel tot gevolg dat hier, buiten de traditionele structuur, bebouwing tot stand komt in de omgeving van het station. Ten noorden van de stad, tussen de Wierdensestraat en de spoorlijn, ontstaat een gebied met industriebebouwing die zich vooral in de periode tussen de beide Wereldoorlogen in snel tempo ontwikkelt tot een omvangrijk complex met een eigen aansluiting op het spoorwegnet.
De uitbreiding van de woonbebouwing speelt zich tot het begin van de 20ste eeuw uitsluitend af binnen de bestaande stad en langs de aansluitende doorgaande wegen. Na 1900 komen de eerste meer zelfstandige woongebieden tot stand ten oosten van de Wierdense-straat (Weverstraat-Spuitstraat e.o.) en ten zuiden van de Haar- straat (Esstraat-Baankamp e.o.). Tijdens

de jaren '20 en '30, samenhangend met de sterke ontwikkeling van de industrie, worden vooral aan de zuidzijde van Rijssen op de hoger gelegen esgronden min of meer planmatig opgezette woongebiedjes gerealiseerd. Bijzondere vermelding verdient hierbij de Zuiderstraat, waarlangs in een tuinwijkachtige, samenhangende opzet enige woningblokken en een schoolgebouw rondom een pleintje worden geplaatst. Gedurende de zelfde periode levert ook een minder structurele vorm van uitbreiding een belangrijk aandeel in de uitgroei van Rijssen: de bouw van individuele woningen langs de bestaande verbindingswegen leidt - vooral langs Enterstraat, Markeloseweg, Holterstraatweg en Nijverdalseweg - tot een sterke toename van de lintbebouwing. Kenmerkend voor de arbeiderswoningen, zowel de individueel als de meer complexgewijs totstandgekomen, zijn de relatief grote tuinen ten behoeve van de eigen verbouw van groenten e.d., die samen met de kleine schaal van de panden bijdragen aan het overwegend groene karakter van de woongebieden.
Aan de noordoostzijde van Rijssen ontstaat een iets afwijkend stedebouwkundig patroon: grenzend aan het industriegebied komen langs de Stationsdwarsstraat ruimer geplaatste woningen voor beambten tot stand, terwijl aan de oostzijde van de Wierdenseweg een gebied met villabebouwing in aansluiting op het groene gebied van het Volkspark en landgoed Oosterhof wordt gesitueerd.
De stedebouwkundige typologie van het vooroorlogse Rijssen vertoont het beeld van lineaire ontwikkeling langs de doorgaande wegen vanuit de oude kern met, vooral aan de zuidzijde, enige kleine 'algemeen niet-stedelijke' invullingen daartussen. De daarin opgenomen bedrijfsbebouwing (o.a. Blinde Banisweg) is niet afzonderlijk aangegeven, wel zijn het tuinwijkachtige gebiedje aan de Zuiderstraat en de groene gebieden van een vroeg 20ste-eeuws parkje, aangelegd op een voormalige bleek, en de begraafplaats als zodanig aangeduid. Aan de noordoostzijde van de oorspronkelijke kern liggen ter weerszijden van de Wierdenseweg het (inmiddels deels geamoveerde) industriegebied en de villa- en groene gebieden. Reconstructies vinden na 1945, behalve in de oude kern, vooral aan de zuid- en oostzijde van de oude stad plaats t.b.v. het verkeer.

De uitbreidingen van Rijssen gedurende de periode 1850-1940 vertonen een algemeen geldend beeld van ontwikkeling aansluitend op de oorspronkelijke kern. In verband daarmee zijn bij de stedebouwkundige typologie geen bijzondere stedebouwkundige ontwikkelingen aangeduid.

Stedebouwkundige ontwikkeling Rijssen

Kaart ca. 1850

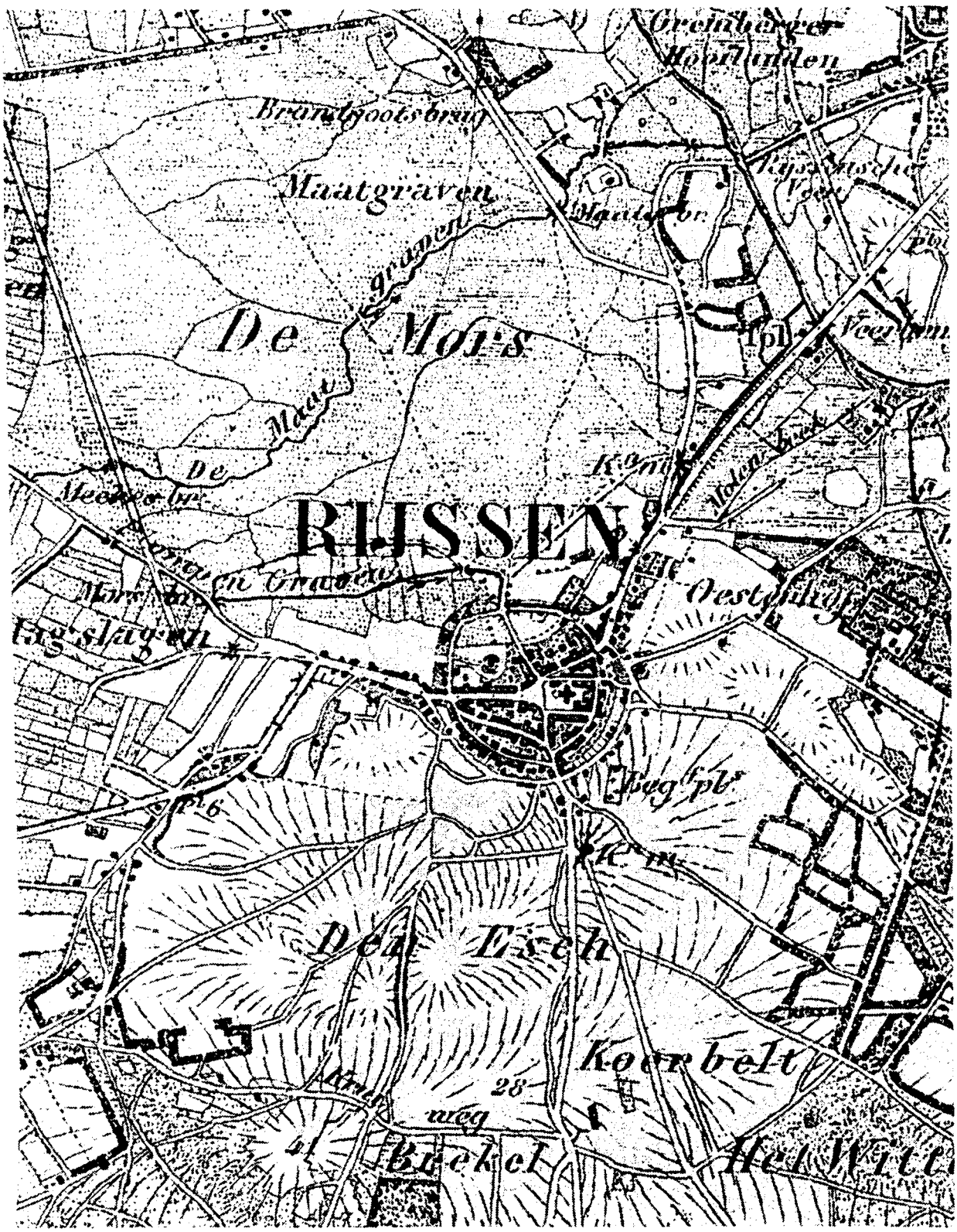

Kaart ca. 1900

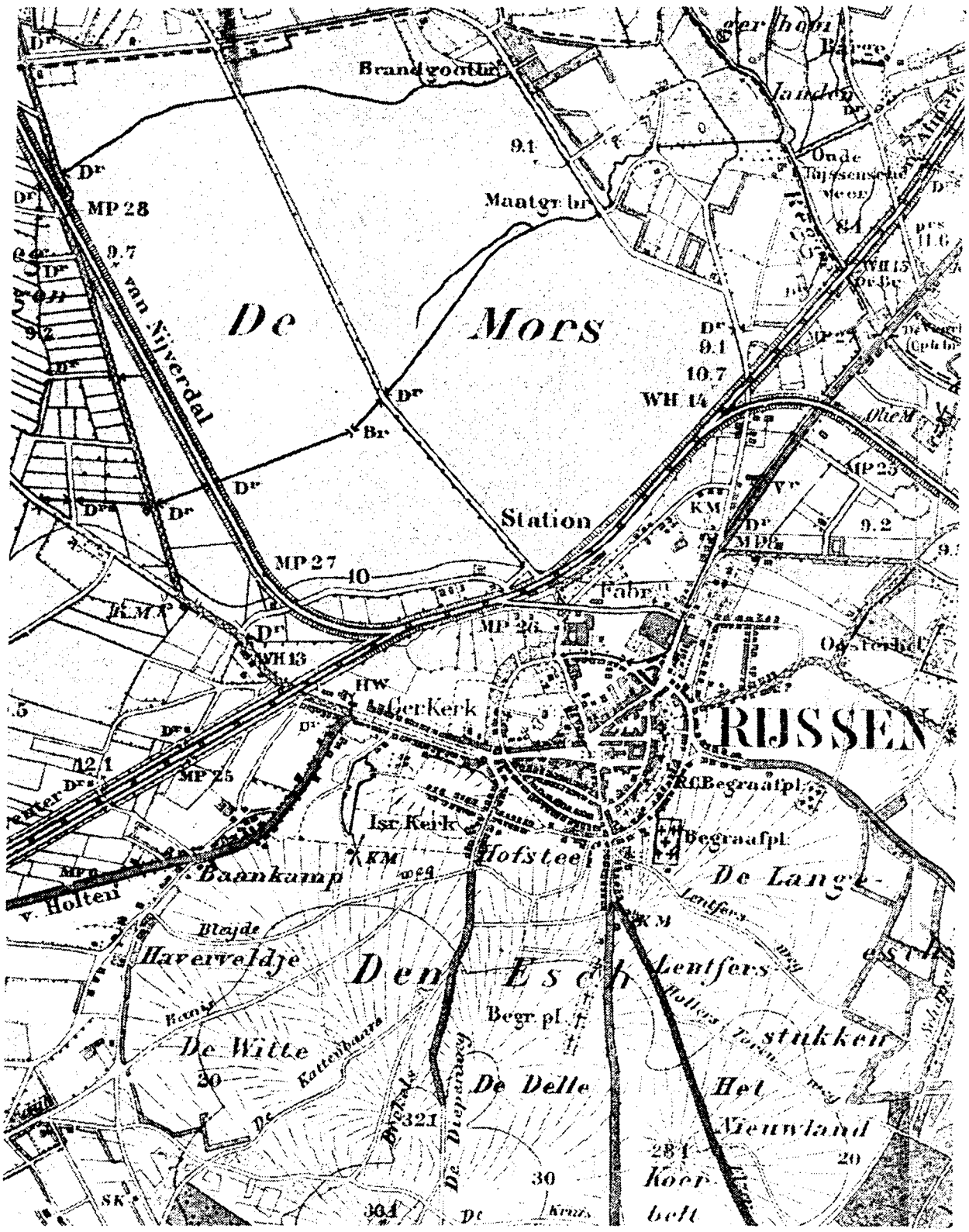

Kaart ca. 1940

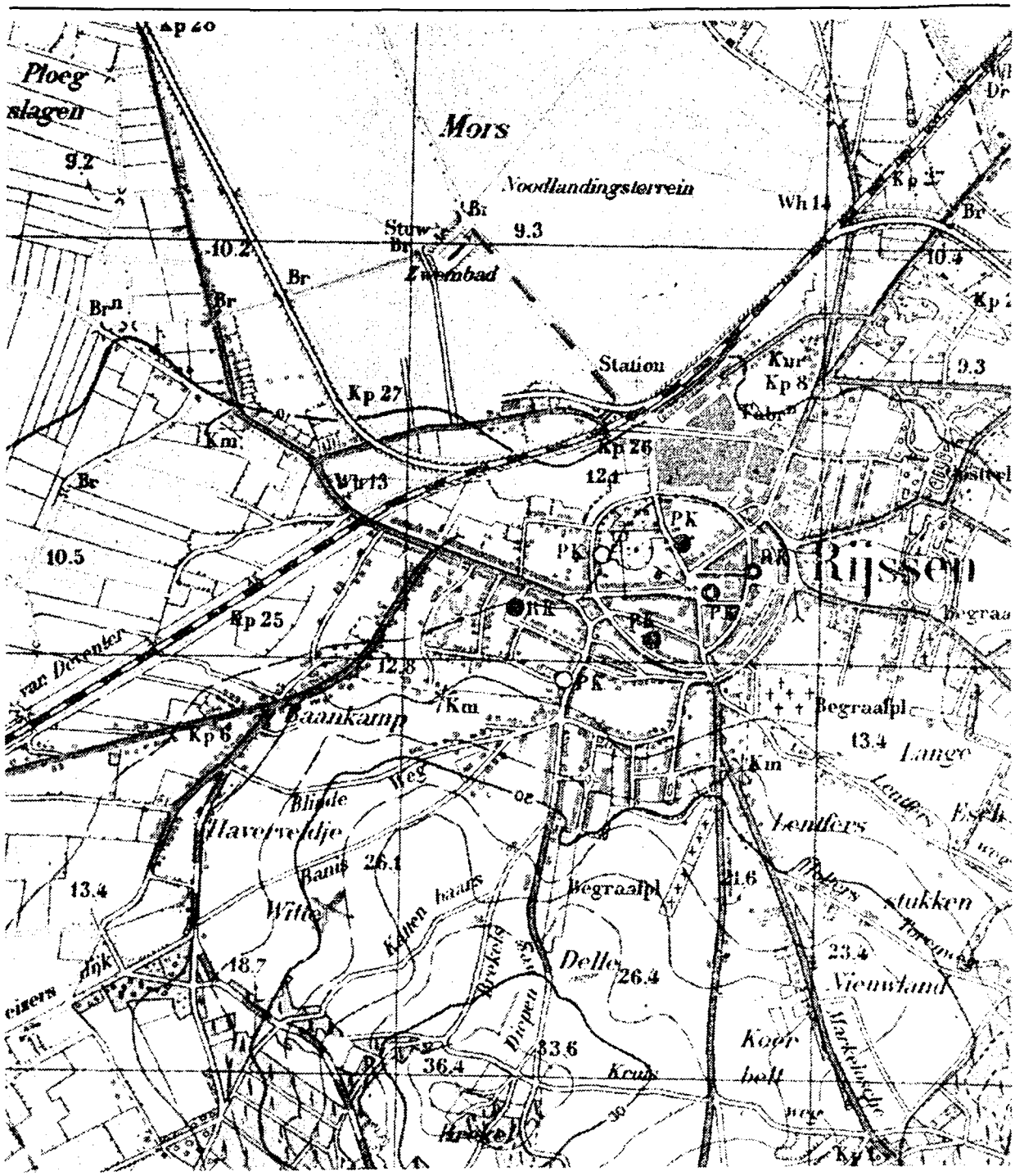

Schaal : ca. 1:15000

Bron : Topografische kaarten van Nederland
Kaart ca. 1850, verkend 1848
Kaart ca. 1900, verkend 1881/1882, herzien 1903-1910
Kaart ca. 1940, verkend 1933

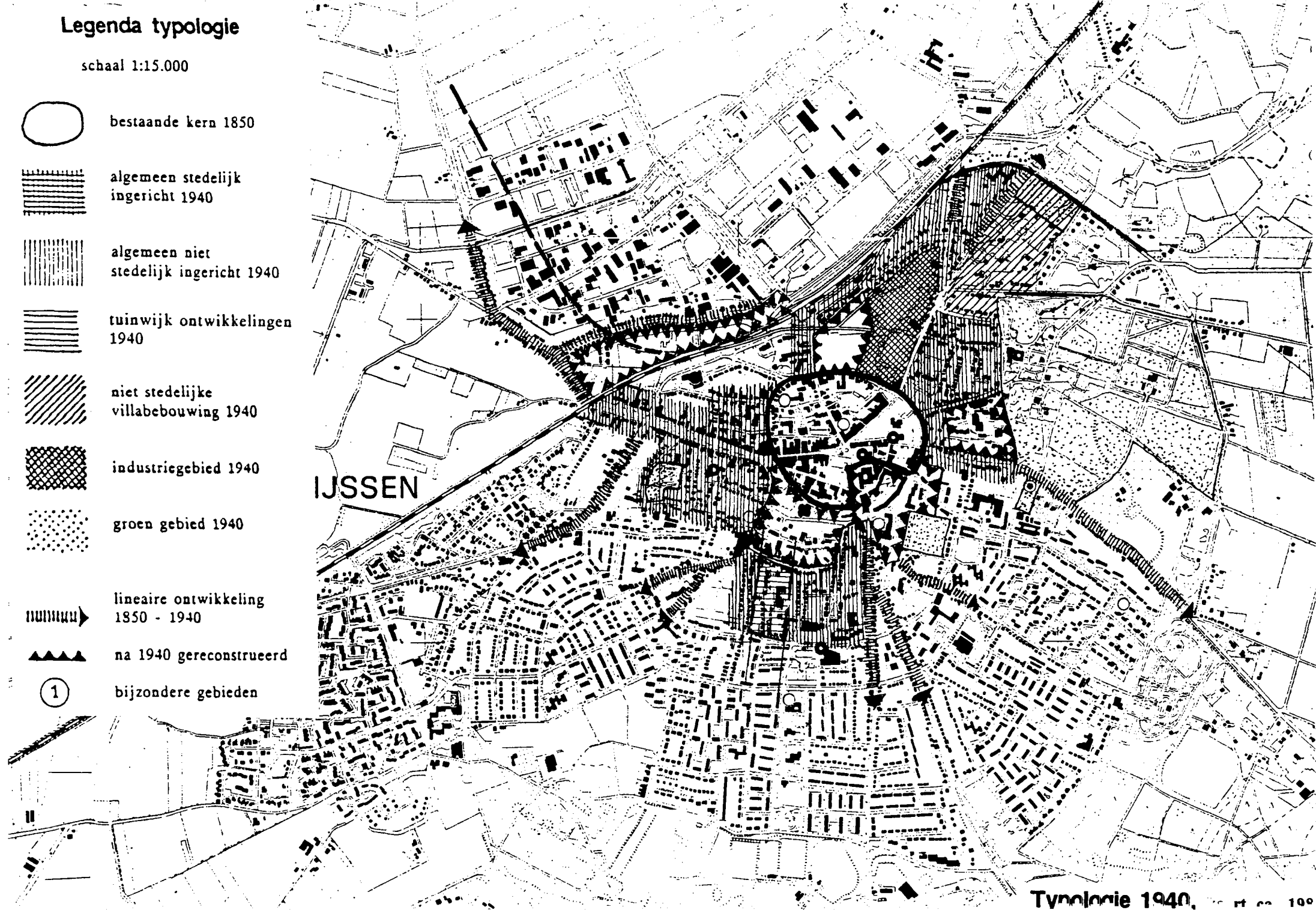
Legenda typologie
schaal 1:15.000
bestaande kern 1850
algemeen stedelijk ingericht 1940
algemeen niet stedelijk ingericht 1940
tuinwijk ontwikkelingen 1940
niet stedelijke villabebouwing 1940
industriegebied 1940
groen gebied 1940
lineaire ontwikkeling 1850 - 1940
na 1940 gereconstrueerd
1
bijzondere gebieden
IJSSEN
Typologie 1940

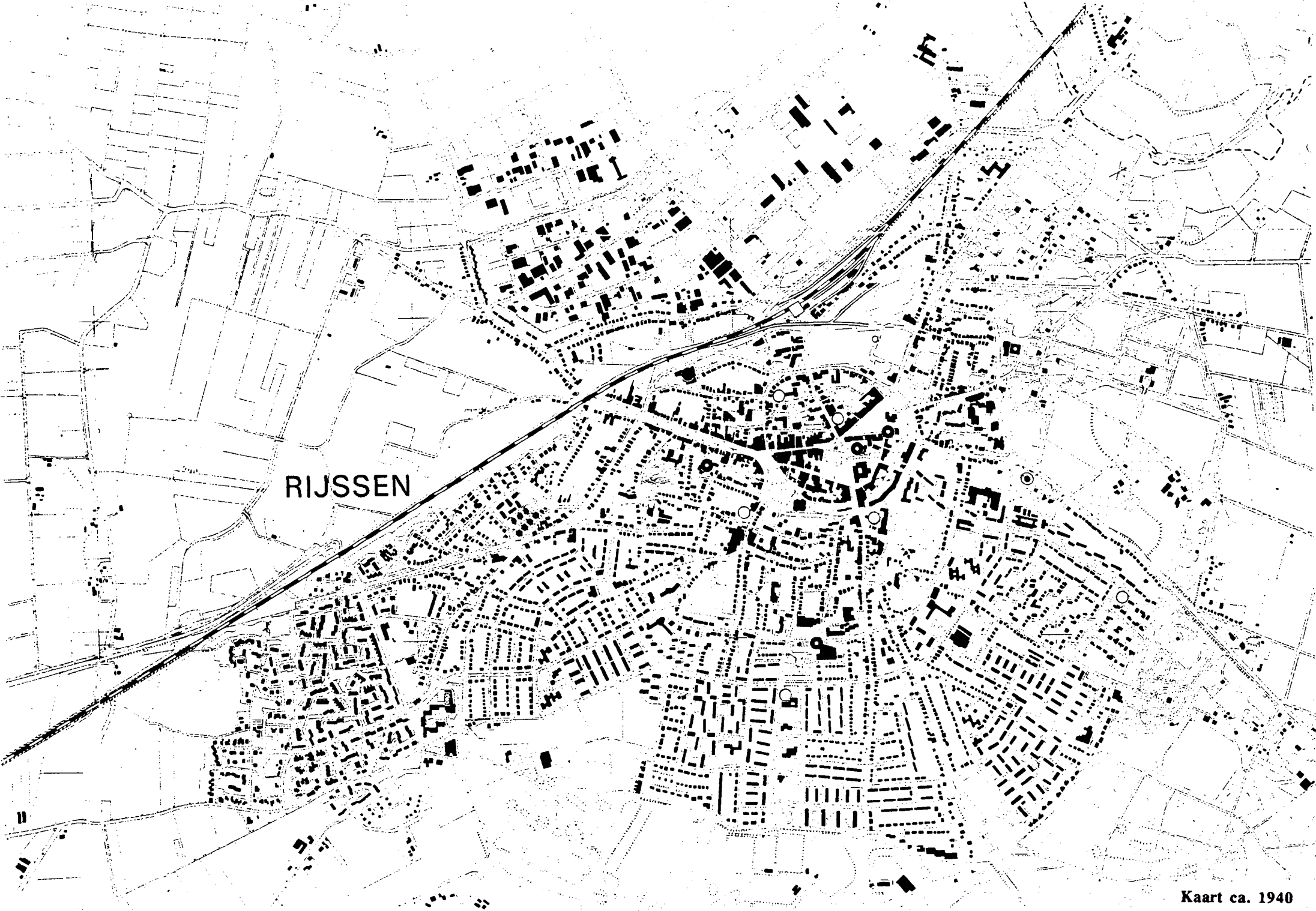

Kaart ca. 1940

Bronnen

Literatuur Rijssen en regio:

*Beusekom, H.G. van, (e.a.), Diepenheim, Enter, Goor, Markelo en Rijssen, Stedebouwkundige studiegroep Apenberg,

*Capelle, J., 40 jaar gemeentelijk gasbedrijf Rijssen, Rijssen, 1940.

*Dijkink, G.J.W., Nederzettingsgeografie van Rijssen, Amsterdam, 1967.

*Goeijen, H. de, Rijssen in oude ansichten deel 2,

*Hosmar, J., Een greep uit Rijssens historie, Uit: Jaarboek Twente 1976, z.p.[Enschede], 1976.

*Korte documentatie van industriële vestigingsfactoren in de gemeente Rijssen, E.T.I.O., Zwolle, 1972.

*Lenos, J., Sociaal-geografische schets van Rijssen, Nijverdal, 1972.

*Rapport betreffende een sociaal-economisch onderzoek van de gemeente Rijssen, E.T.I.O., Zwolle, 1952.

*Riemens, J., Gereformeerd Rijssen, een terugblik op honderdvijftig jaar gereformeerd leven sedert de Afscheiding van 1834, Houten/Utrecht, 1983.

*Riemens, J., Rijssen door de eeuwen heen, deel 1, Rijssen, 1980.

*Riemens, J., Rijssen door de eeuwen heen, deel 2, Rijssen, 1985.

*Smit, G, de, Rijssen in oude ansichten, Zaltbommel, 1968. Zaltbommel, 1976.

*Sociale kaart van de gemeente Rijssen, Stichting Overijssel, Zwolle, 1966.

*Troost, J., Stenen uit Rijssen, Uit: Jaarboek Twente 1967, z.p.[Enschede], 1967.

Kaarten:
*Bodemkaart van Nederland.
Stiboka, Wageningen, 1985.
*Kadastrale minuutkaart 1832,
Rijksarchief Overijssel, Zwolle.
*Topografische kaart van
Nederland, ca. 1850, 1900, 1935,
1950, 1960, 1976 en 1985.
Topografische Dienst Delft/Emmen.

Archieven:
*Databank Universiteit van
Amsterdam, Vakgroep Sociale
geografie, 1988.
*Gemeenteverslagen 1850-1940,
Rijksarchief Overijssel, Zwolle
*Verslagen van Gedeputeerde Staten
1850-1940, Rijksarchief
Overijssel, Zwolle.

Tabellen

Tabel 1
Loop van de bevolking in de gemeente Rijssen tussen 1850 en 1940.

Jaar[1)]	Aantal inwoners	Index(1850=100)
1850	3.005	100
1860	3.235	108
1870	3.511	117
1880	3.966	132
1890	4.872	162
1900	5.545	185
1910	6.053	201
1920	7.142	238
1930	9.382	312
1940	10.924	364

1) Cijfers per 31 december

Bron: Databank Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Sociale Geografie, 1988.

Tabel 2
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Rijssen in 1849.

Onderdeel	Aantal inwoners[1)]	Woningvoorraad[1)]
Stad Rijssen	2.922	485
Gemeente Rijssen	**2.922**	**485**

1) Cijfers bij benadering

Bron: Steden en dorpen in Overijssel, 1980.

Tabel 3
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Rijssen op 1 mei 1947.

Onderdeel	Aantal inwoners	Woningvoorraad
Stad Rijssen	10.805	2.223(232)
Verspreide huizen	1.028	
Gemeente Rijssen	**11.833**	**2.223(232)**[1]

1) (...) = aantal boerderijen en/of tuinderswoningen.

Bron: Uitkomsten van de volks- en beroepstelling van 31 mei 1947.

Tabel 4
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Rijssen op 1 januari 1988.

Onderdeel	Aantal inwoners[1]	Woningvoorraad[1]
Kern Rijssen	22.700	6.900
Buitengebied Rijssen	1.003	267
Gemeente Rijssen	**23.703**	**7.167**

1) De genoemde aantallen zijn gemeentelijke opgaven; ze kunnen daardoor afwijken van de C.B.S.-cijfers.

Bron: Statistieken R.O.I., Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeenten van Overijssel, 1988.

Tabel 5
Kerkgenootschappen in Rijssen sedert de Afscheiding

Jaar	Kerkgenootschap
1836	Tussen 1835 en 1836 wordt een plaatselijke afgescheiden gemeente gevormd.
1841	Breuk tussen de afgescheidenen: Christelijk Afgescheidenen en Kruisgezinden.
1851	Samensmelting van de Christelijk Afgescheidenen en de Kruisgezinden.
1869	Landelijke vereniging tussen de Christelijk Afgescheidenen en de Kruisgezinden onder de naam Christelijk Gereformeerde Gemeenten.
1882	Degenen die niet instemden met de leer van Christelijk Gereformeerde gemeente gaan eigen diensten houden. Dit resulteerde in het ontstaan van de Dordtsch Gereformeerde Gemeente, welke werd geïnstitueerd door E. Fransen.
1883	Na een conflict met de dominee van de Christelijk Gereformeerde Gemeente en diens vertrek, treed tweederde van de lidmaten uit dit kerkverband en vormt de Zelfstandige Christelijk Gereformeerde Gemeente (onder het kruis).
1892	De Christelijk Gereformeerden en de in 1886 onder leiding van ds. Kuyper uit de Nederlandse hervormde kerk getreden Dolerenden verenigen zich in Gereformeerde Kerken van Nederland.
1907	Pogingen om meer eenheid te brengen in de diverse afgescheiden groepen slagen (ds. Kersten): Gereformeerde Gemeenten in Nederland. Ook de Dortsche Gereformeerde Gemeente treed toe tot dit kerkgenootschap.
1920	De Zelfstandige Christelijk Gereformeerde Gemeente sluit zich aan bij de in 1907 uit de Gereformeerde Gemeenten in Nederland getreden Vrije Oud-Gereformeerde Gemeenten.
1933	De Vrije Oud-Gereformeerde Gemeente sluit zich aan bij Gereformeerde Gemeenten in Nederland (de Eskerk), al bleven ze naast elkaar voortbestaan.
1953	De Eskerk treedt uit het kerkverband en gaat mee met de uittreding op landelijk niveau onder leiding van dr. Steenbok.
1955	Bezwaarden verlaten de Hervormde Gemeente en sluiten zich, via een evangelisatievereniging aan bij de Oud-Gereformeerde Gemeenten in Nederland; deze gemeente stond los van de Vrije Oud-Gereformeerde Gemeente aan de Bevervoorde.
1970	Onder leiding van ds. Meijerink stapt een groep uit de Gereformeerde Gemeenten in Nederland en vormt een eigen Gereformeerde Gemeente in Nederland, die aanvankelijk in de moederkerk de diensten hield. Later kerkte men aan de Wierdensestraat.
1980	Opnieuw verlaat een deel van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, met enkele predikanten, dit kerkverband om een eigen groep te vormen. De Eskerk werd opgeheven en werd een afdeling van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland van Vriezenveen.

Bron: J. Riemens, Utrecht, 1983, p. 237

Kaart 1

DE LIGGING VAN DE GEMEENTE IN TWENTE

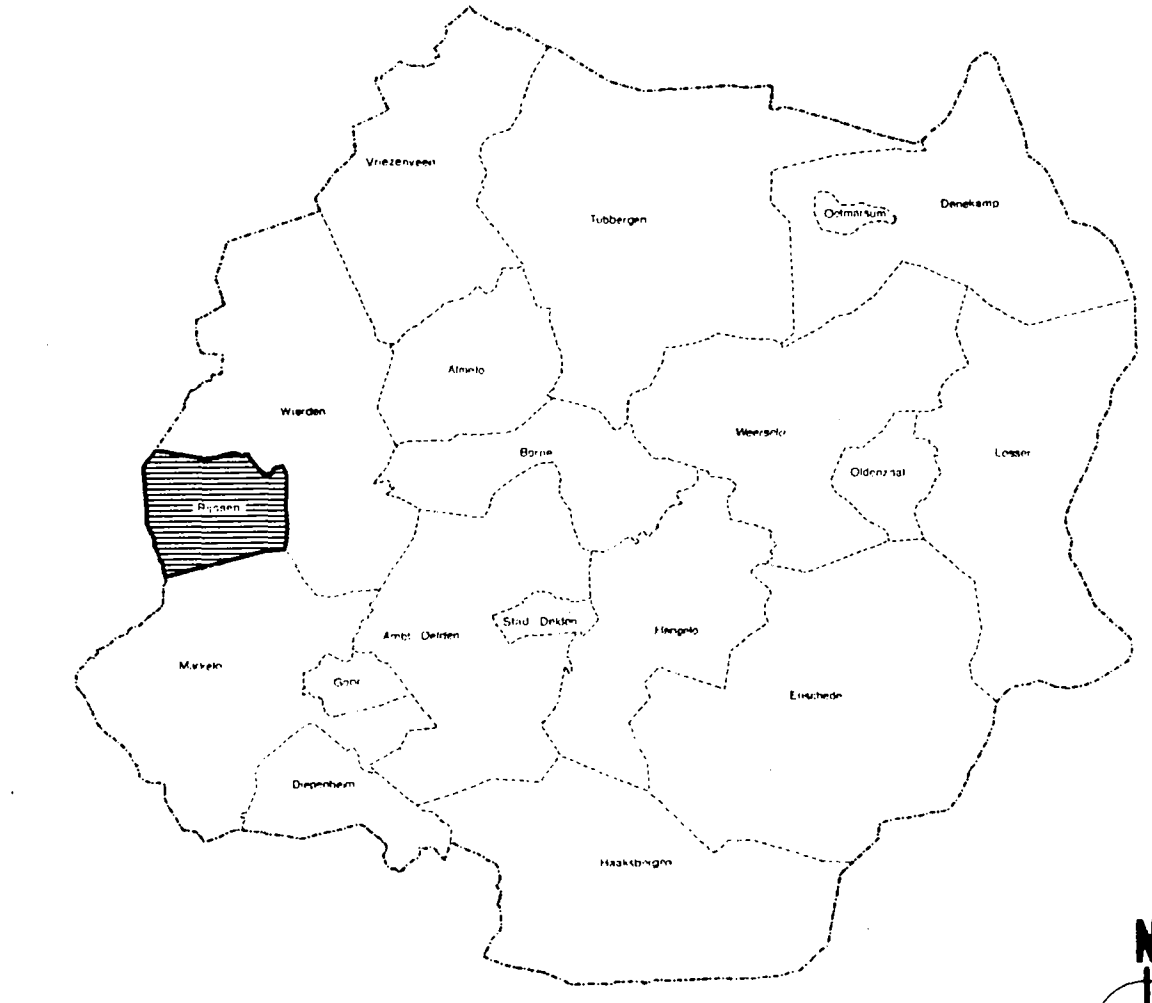

Grenzen van Twente

Gemeentegrenzen

Bron: Atlas van Nederland, deel 1, 1984.

Kaart 2

BODEMGESTELDHEID EN GEOLOGIE

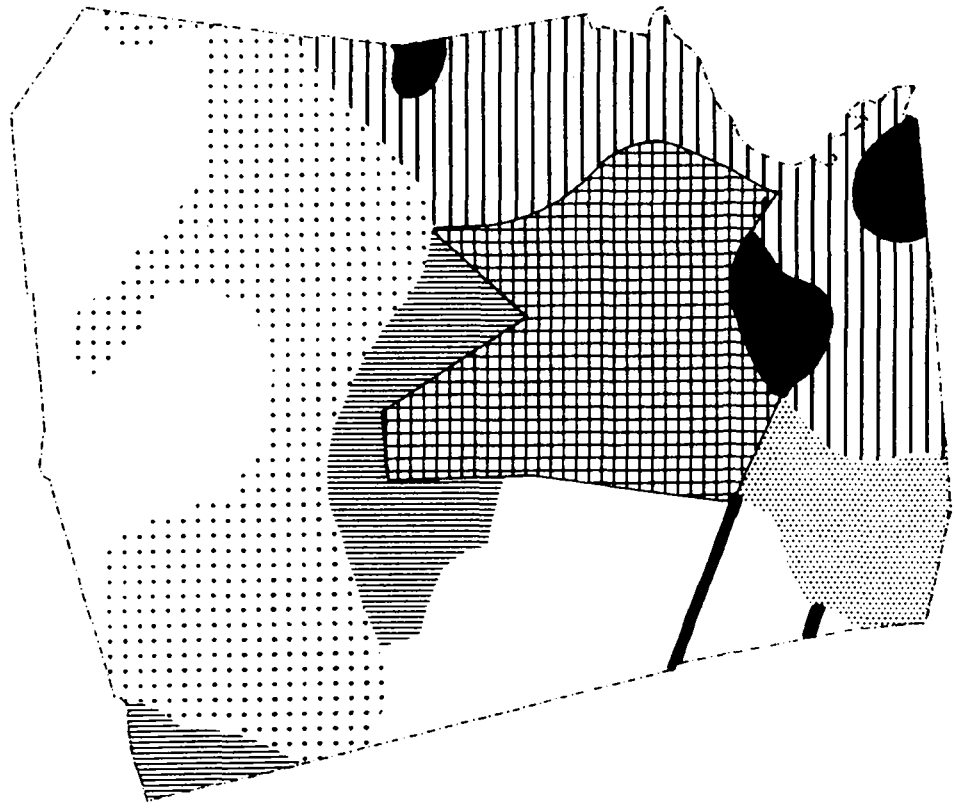

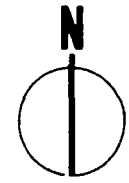

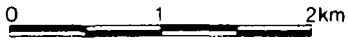

- Enkeerdgronden met een 30 tot 50 cm dik cultuurdek
- Kleine, geïsoleerde dekzandkop met een tenminste 30 cm dik cultuurdek
- Stuifzanden
- Overige zandgronden, voornamelijk schrale zandgronden
- Verschillende soorten beekdalafzettingen, voornamelijk beekeerdgronden
- Verschillende soorten veengrond
- Stuwwal
- Bebouwde kom

Bron: Bodemkaart van Nederland, 1985.

Kaart 3

LANDGOEDEREN IN 1965 EN MARKEN

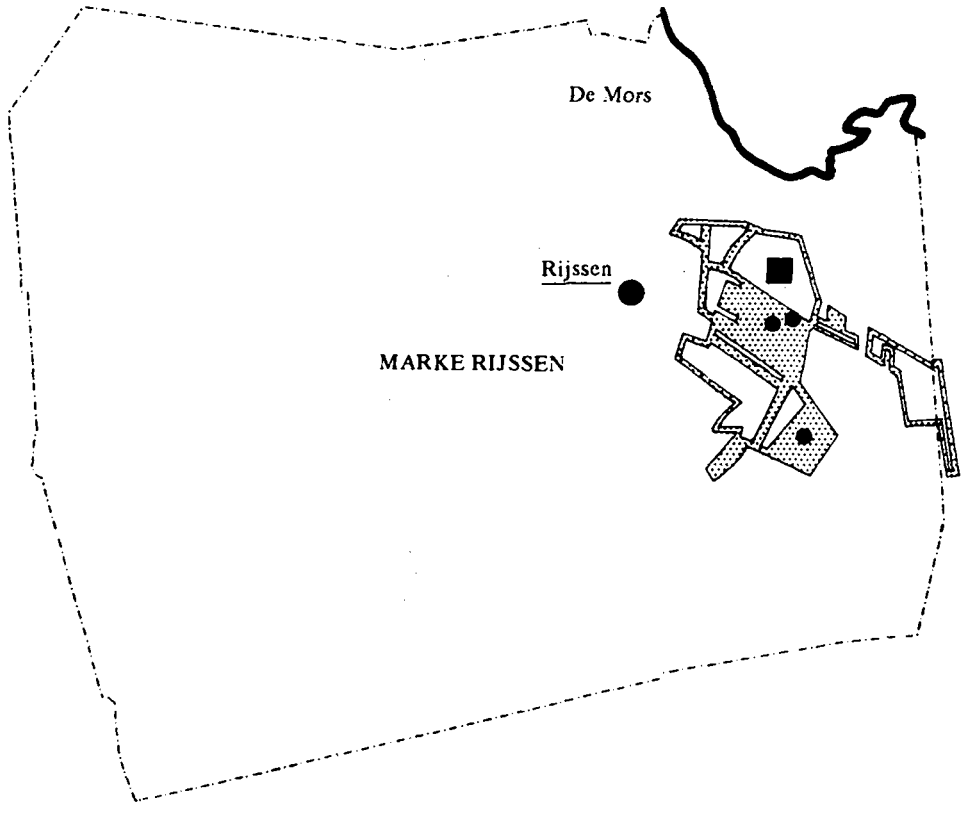

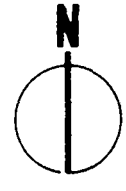

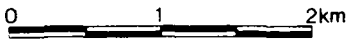

- Gemeentegrens op 1 januari 1989 en markegrens
- Rivier de Regge
- Gronden behorend tot het landgoed Oosterhof
- Havezate de Oosterhof
- Boerderij van havezate de Oosterhof
- Stad

Bron: Geschiedkundige Atlas van Nederland, 1924; en Jaarboek Twente 1965.

Kaart 4

INFRASTRUCTUUR

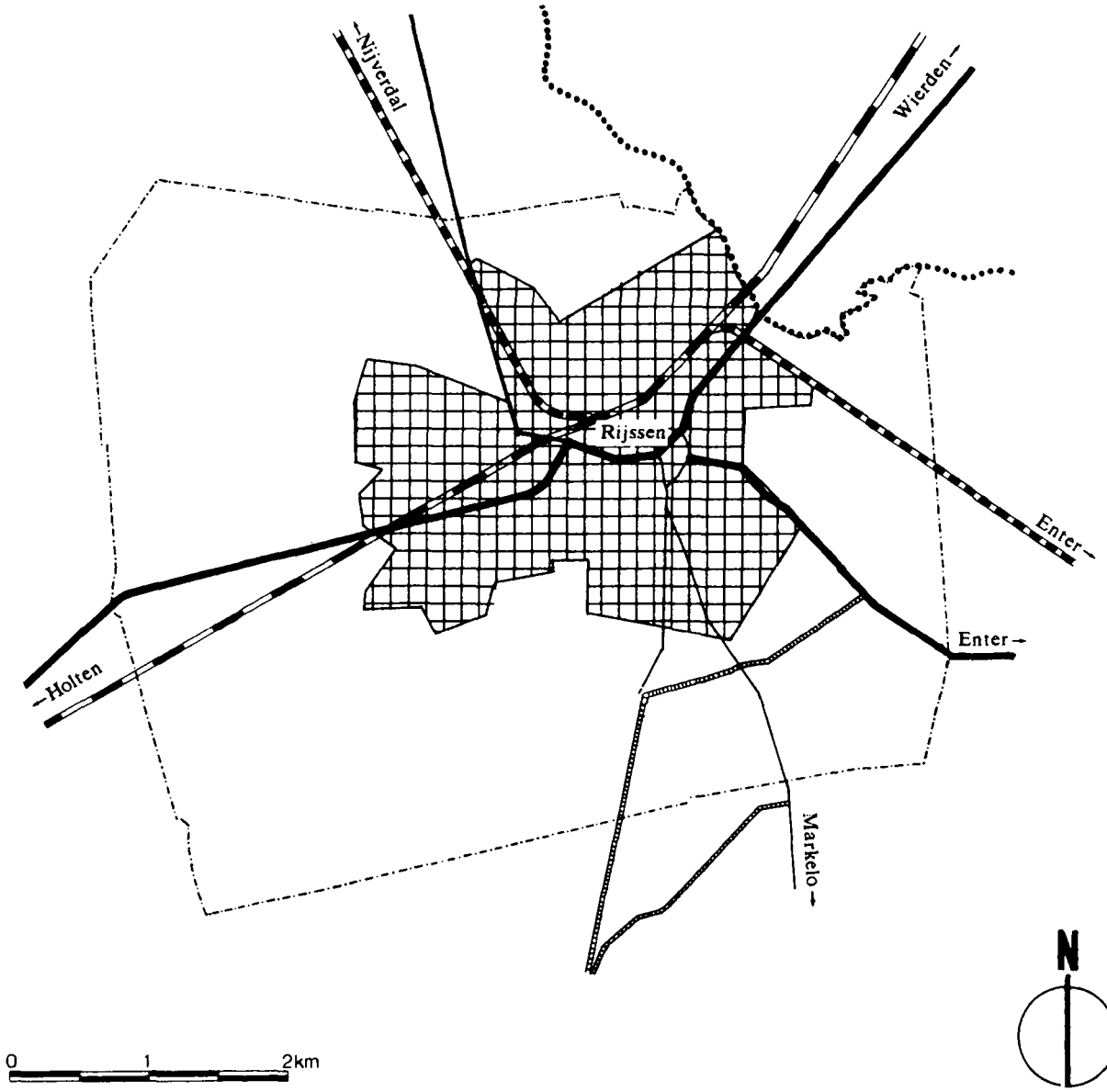

..... Voormalige (natuurlijke) waterweg de Regge
Straatweg in 1850
Grind-, macadam-, puin- en/of schulpweg in 1850
Belangrijkste tussen 1850 en 1940 verharde/aangelegde wegen
Spoorlijn van de Koninklijke Nederlandsche Locaalspoorweg-Maatschappij
Opgeheven spoorlijn van de Locaalspoorweg-Maatschappij Neede-Hellendoorn
Opgeheven smalspoorlijnen van de Rijssense steenbakkerijen
Bebouwde kom in 1984

Bron: Topografische kaarten van omstreeks 1850, 1935 en 1972.

Kaart 5

GEMEENTE RIJSSEN OMSTREEKS 1865

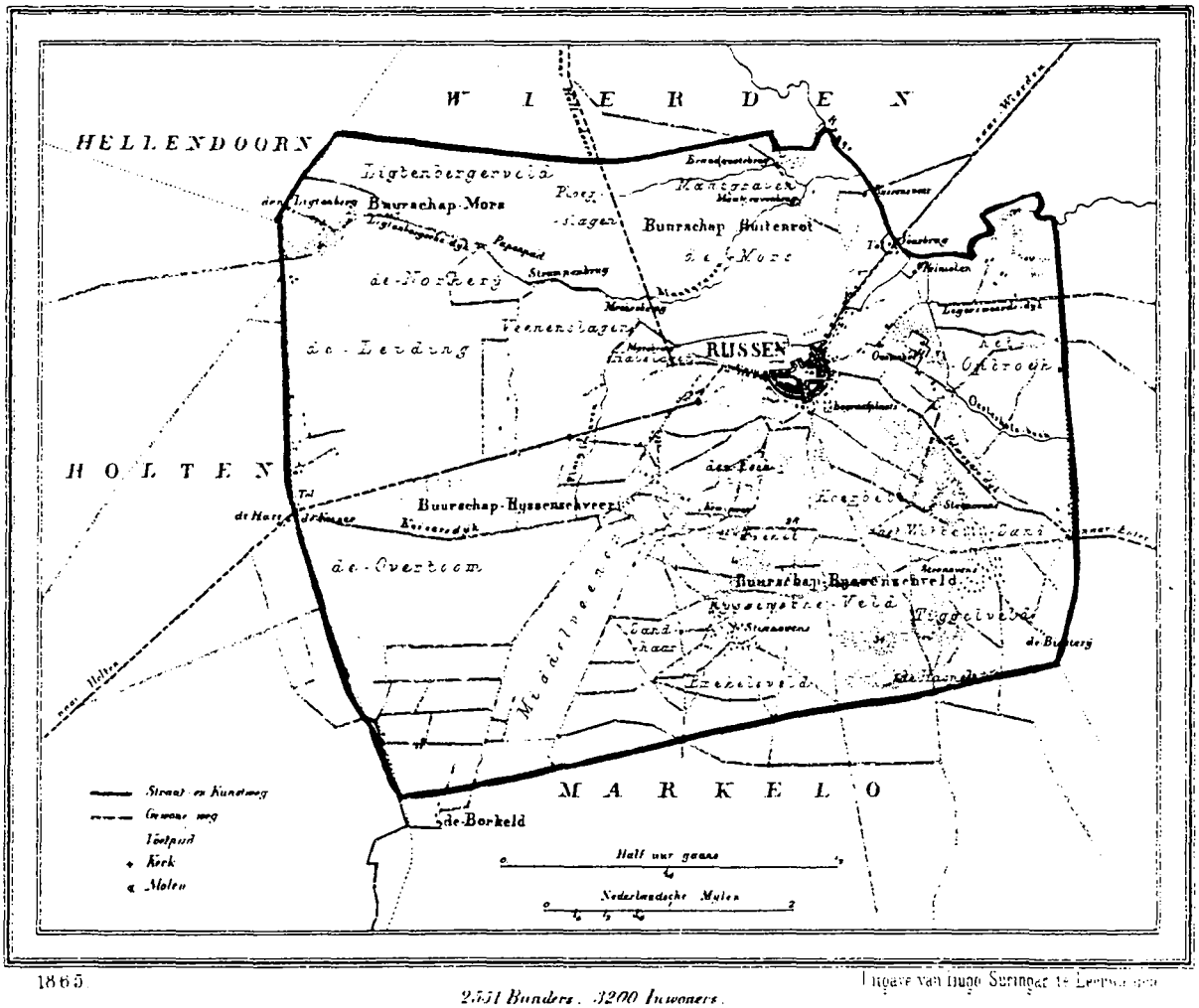

Bron: Gemeente-atlas van Nederland, 1971.

Kaart 6

GEMEENTE RIJSSEN OMSTREEKS 1972

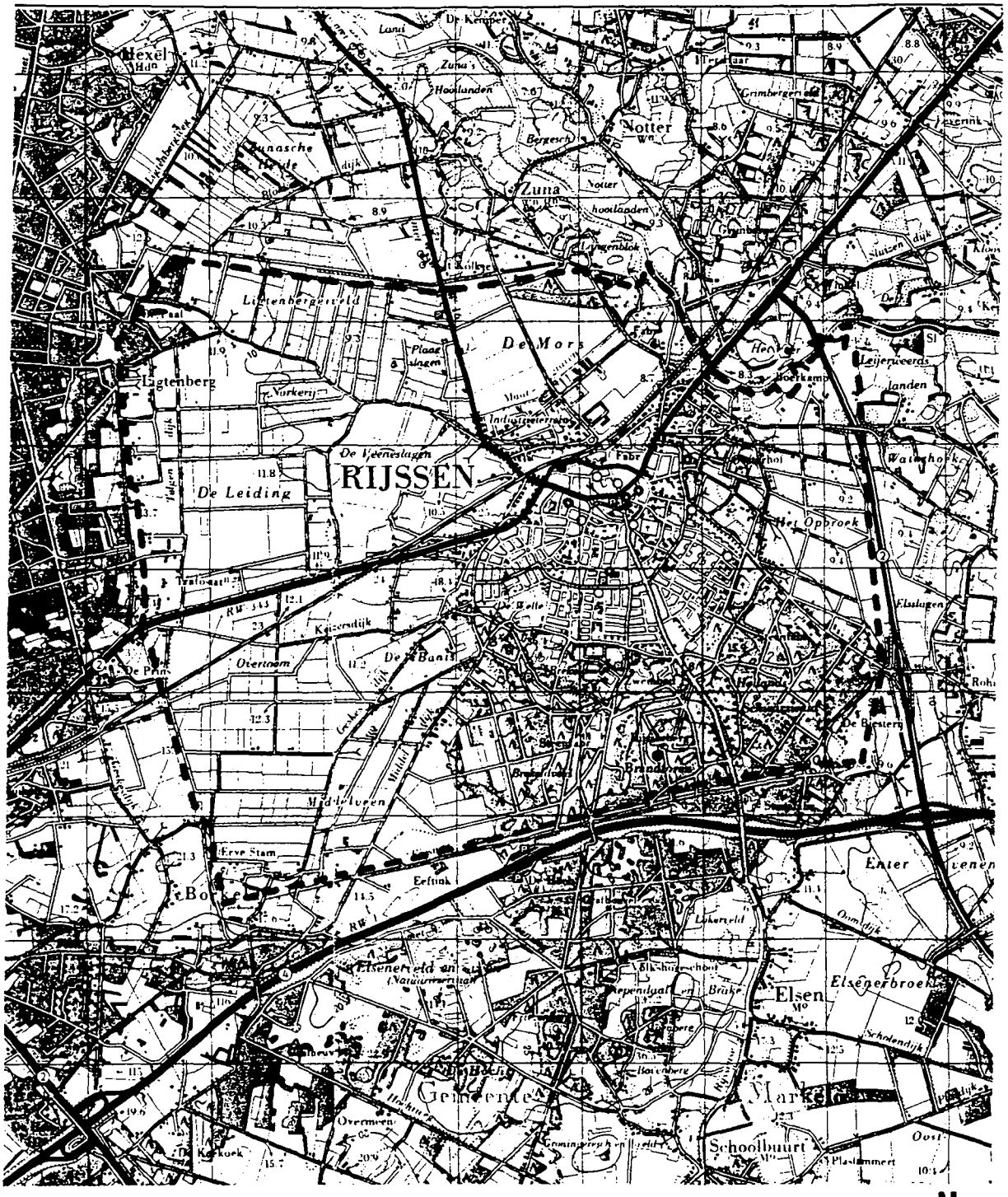

Bron: Topografische kaart van Nederland, 1974.